

УДК 342.31(091)

С.Д. Сворак,
доктор історичних наук,
кандидат юридичних наук, професор

ПРАЦІ УКРАЇНСЬКИХ ПРАВНИКІВ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. ЯК ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ КОНЦЕПТУ НАРОДОВЛАДДЯ

У статті аналізуються праці українських правників ХІХ – початку ХХ ст. та документальні матеріали, що висвітлюють процес розвитку принципу народовладдя. Пропонується власне бачення методики групування праць українських правників та документальних джерел.

Ключові слова: джерелознавчі праці, народовладдя, історико-правова наука, джерела права.

В статье анализируются труды украинских юристов ХІХ – начала ХХ в. и документальные материалы, которые освещают процесс развития принципа народовластия. Предлагается собственное виденье методики классификации трудов украинских юристов и документальных источников.

Ключевые слова: источниковедческие труды, народовластие, историко-правовая наука, источники права.

Paper analyzes the works of Ukrainian lawyers of ХІХ– early ХХ century as well as the documentary materials, covering the development of the principle of democracy. A proper vision of grouping works' techniques by Ukrainian lawyers and documentary sources is suggested.

Keywords: knowledge of sources of labor, democracy, historical and legal science, sources of law.

Дослідження української національної школи історії держави і права є, безперечно, одним із найважливіших завдань сучасної юридичної науки в Україні, що в умовах становлення демократії та народовладдя є украй актуальним. Адже очевидно, що без дослідження та аналізу історико-правничої спадщини в цій сфері навряд чи можливе утвердження української державності та власної системи права.

На сучасному етапі розбудови української держави перед дослідниками історії українського права постає важливе завдання – дослідити й узагальнити джерелознавчі праці українських істориків та правників у сфері розвитку демократії й запропонувати українському суспільству історичну модель становлення та розвитку народовладдя в українських землях минулого, з метою втілення та репрезентації цих здобутків у процесі становлення громадянського суспільства.

За весь період історичного розвитку нашої держави українська історико-правова наука отримала великий масив джерелознавчих праць у сфері становлення та розвитку принципу народовладдя. Однак беззаперечним фактом залишається те, що початок дослідження державно-правових явищ в українській історіографії було покладено у ХІХ ст. А тому саме в цей період було написано ряд цікавих монографічних праць та розвідок, що стосувалися як державно-правових явищ загалом, так і розвитку народовладдя зокрема.

Усе це й змусило нас зупинитися на зазначеному вище періоді становлення та розвитку української історико-юридичної науки й розглянути і проаналізувати джерелознавчі праці в нашій статті.

Зазначене дає нам підстави сформулювати мету статті, а саме дослідити праці українських істориків права ХІХ – початку ХХ ст. та документальні джерела.

Залежно від мети наукової розвідки, можна сформулювати такі завдання:

– охарактеризувати передумови дослідження народовладдя в працях істориків та правників ХІХ – початку ХХ ст.;

- класифікувати джерела та джерелознавчі праці істориків та правників із досліджуваної проблематики;
- проаналізувати історико-правові та публіцистичні праці істориків, правників, державних діячів XIX – початку XX ст., що стосуються проблематики прямого та представницького народовладдя на історичних етапах становлення та трансформації української державності;
- проаналізувати документальні джерела історії держави та права України цього періоду, що розкривають проблему народовладдя.

Аксіомою для сучасних істориків держави і права є те, що становлення історико-юридичної науки відбулося не одразу. З початку XIX ст. досліджувати державно-правові явища намагалися історики як безпосередньо, так і крізь призму суспільно-економічних, політичних та правових явищ. З цього приводу дуже влучно зазначив історик українського права професор Одеського університету М. Слабченко: “історія була змішана з правом до такого ступеня, що іноді важко було вирішити, де закінчується перше і починається друге. В працях істориків траплялися такі місця, за якими можна було автора їх вважати чистим юристом, а праці юристів іноді примушували запідозрити в їх авторах чистих істориків” [1, с. 25]. І лише наприкінці XIX ст. відбулася певна диференціація та відокремлення історико-правової науки.

Аналіз значної кількості праць, у яких розроблена тематика народовладдя, дає нам підстави усі публікації XIX – початку XX ст. з означеної проблематики умовно поділити на декілька груп.

До першої групи можна віднести історичні, історико-правові та суспільно-публіцистичні праці українських істориків та суспільно-політичних діячів середини XIX ст. (М. Костомаров, В. Білозерський, П. Куліш, М. Гулак, В. Антонович), що були членами або прихильниками Кирило-Мефодіївського товариства та Київської Громади. Перші спроби аналітичного осмислення проблеми зроблені учасниками Кирило-Мефодіївського товариства в різних програмних, історико-політичних, нерідко – анонімних, трактатах та хроніках. Концептуальна основа зазначених творів містить принципи розбіжності, відбиваючи погляди окремих учасників організації. Програмним документом товариства був “Статут Слов’янського братства св. Кирила і Мефодія” [2], розроблений його членами М. Костомаровим, В. Білозерським та М. Гулаком, яким передбачалося створення демократичної слов’янської федерації, в якій кожен народ мав би широкі й рівні права. Особливий наголос робився на політичних правах, адже існування задекларованого органу законодавчої влади парламенту забезпечувало надання громадянам активного та пасивного виборчого права. Історико-політичним трактатом, що закріплював майбутній республіканський устрій федеративної слов’янської держави з парламентом та президентом, обраними шляхом прямих виборів дієздатних громадян була “Книга буття українського народу” [3] авторства співзасновника товариства М. Костомарова. Ще однією розвідкою члена товариства В. Білозерського “Записки” [4] закріплювалися ідеали кирило-мефодіївців, серед яких почесне місце займало народоправство як можливість народу до реалізації державної влади.

Серед періодики, яку можна віднести до історико-правових праць цієї групи, належить рукописна газета “Громада” [5] під редакцією В. Антоновича, яка, хоча й вийшла всього лише двічі наприкінці 1861 р., однак вміщувала рукописи щодо перебудови Російської імперії на республіканський лад із представницьким двопалатним законодавчим органом й можливістю самовизначення української нації, за що, звісно ж, була заборонена. Схожої риторики статті друкувалися у періодичному виданні цього періоду – щомісячному журналі “Основа” [6] під редакцією В. Білозерського, який поширювався в Україні серед громадівців м. Києва.

Таким чином, із середини XIX ст. утверджуються об’єктивістські тенденції, що передбачали чітку орієнтацію дослідника на самовизначення українського народу та побудову держави з республіканською формою правління та можливістю народу брати участь в управлінні суспільними справами.

Другу групу історико-правових праць становлять наукові дослідження та розвідки кінця XIX ст., тобто періоду становлення та розвитку української історико-правової

науки. Представники цієї групи – О. Лазаревський, О. Кістяківський, М. Владимирський-Буданов, І. Каманін, Д. Багалій.

Початок дослідженням традицій народоправства покладено в періодичних суспільно-політичних виданнях того часу авторства тогочасних істориків та правників. Серед них “Український архів” [7, 8] про участь козаків Лубенського та Стародубського полків у Генеральній Раді; “Русский архивъ” [9, 10] про намагання наказного гетьмана Павла Полуботка обмежити владу Малоросійської колегії та зберегти давні козацькі звичаї народоправства; “Университетские известия” [11] про виступ міської громади м. Лубни щодо можливості місцевого міщанства брати участь у засіданні Ради полкової Старшини; “Журнал Министерства народного просвещения” [12] про звуження сфери застосування магдебурзького права у містах Лівобережної України.

Великим і різноманітним є документальний матеріал про зародження традицій народоправства Київської Русі та діяльності станovo-представницьких органів Литовсько-Руської держави, опублікований у журналі “Киевская старина” [13]. Частина цього матеріалу подана повністю чи уривками, переважна більшість його увійшла до текстів статей.

Великий обсяг матеріалу щодо діяльності віче (колегіального органу народовладдя) у Литовсько-Руській державі міститься в наукових розвідках М. Владимирського-Буданова “Очерки по истории Литовского государства” [14], Ф. Леонтовича “Веча, сеймы и сеймики в Великом княжестве Литовском” [15], М. Довнар-Запольського “Политический строй Древней Руси. Вече и князь” [16], аналіз яких переконує в тому, що віче виступало давнім інститутом прямого народовладдя, який у ході історичного розвитку був замінений станovo-представницькими органами. Віче як орган, котрий обмежував владу князя і поклав “виборне начало” на Русі, розглянуто у працях І. Линниченка “Вече в Киевской области” [17] та М. Максимейка “Лекции по истории Русского права” [18].

Третю групу історико-правових праць становлять публіцистичні дослідження, періодичні видання початку ХХ ст. Представники цієї групи – М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра, К. Левицький, С. Дністрянський, Р. Лашенко, М. Чубатий, Д. Дорошенко, П. Христюк. Поява їх праць була зумовлена бурхливими подіями суспільно-політичного життя, які зумовили державницькі погляди на історичне минуле. Написані на злобу дня чи з часовою дистанцією від недавніх революційних подій, ці праці зберігають для сучасних дослідників велику історіографічну і джерелознавчу цінність. Зокрема, слід виокремити працю М. Грушевського “Очерк истории украинского народа” [19], де орган народного представництва віче обумовлюється як надзвичайне утворення, котре в періоди руйнації та становлення державності може стати повноцінним органом управління. Схожа позиція стосовно колегіального органу народовладдя висвітлена у третьому томі одинадцятитомної праці М. Грушевського “Історія України-Руси” [20].

Цінними в дослідженні проблематики народовладдя вважаємо праці істориків та правників української діаспори. У їхніх працях Київська Русь XII–XVII ст. вирізнялася з-поміж тогочасних європейських держав саме за ознакою народоправства. Тут слід акцентувати свою увагу на таких монографічних розвідках Р. Лашенка “Лекції по історії українського права” [21, с. 98–99], С. Дністрянського “Загальна наука права і політики” [22, с. 148–151], М. Чубатого “Огляд історії українського права: історія джерел та державного права” [23, с. 63–67]. Більш радикальне крило української діаспори, представлене у працях Д. Донцова “Історія розвитку української державної ідеї” [24, с. 19–21] та В. Липинського “Концепція політичної еліти В. Липинського як фактор національно-державної ідентичності України” [25], відкидало інститут народовладдя, і допускало його існування лише як засобу формування політичних еліт.

У періодичних статтях та публіцистичних публікаціях виражена позиція діячів революційних подій 1917–1920 рр. стосовно майбутнього державного ладу української держави. Серед цих праць слід виокремити такі: В. Винниченко “Відродження нації” [26], С. Петлюра “Статті, листи, документи” [27], К. Левицький “Великий зрив.

(До історії української державності від березня до листопада 1918 р. На підставі споминів і документів)” [28]. Враховуючи соціал-демократичні погляди тодішніх державних та громадських діячів, ними обстоювалася позиція колегіального представницького органу законодавчої влади, формування якого реалізовувалось через виборчий процес як різновид форми народовладдя.

Особливу увагу при дослідженні тематики народовладдя слід приділити документам та матеріалам особистого походження – щоденникам, листам, мемуарам діячів української державності та їх сучасників. Деякі відомості щодо українського представництва у парламентських установах Австро-Угорщини і Російської імперії містять листи, щоденники, спогади І. Франка, М. Грушевського, Д. Дорошенка та ін. Особливо цінні відомості про особисті враження й парламентські очікування 1917–1920 рр. знаходимо у спогадах П. Скоропадського, М. Грушевського, С. Петлюри, В. Винниченка, П. Христюка, Д. Дорошенка, К. Левицького [29–35]. При аналізі цих праць брався до уваги не лише суб’єктивізм мемуаристів, але й дані про досвід, умови, час представництва українських політичних діячів та їх людський вимір.

Четверту групу досліджень становлять Праці Комісії для вивчення історії західноруського і українського права, яка діяла у Всеукраїнській академії наук в період з 1918 по 1934 рр. під головуванням академіка та громадсько-політичного діяча М. Василенка. В одному з академічних документів Комісії зазначалося: “Комісія не могла не звернути уваги на аж надто слабо досліджене й розроблене властиво українське право, що діяло на лівому боці Дніпра. Джерел для історії цього права видано аж надто мало, до того випадково і не систематично й розкидані вони по різних виданнях” [36, с. LXIV].

Тематика досліджень державного права України-Гетьманщини була пріоритетною для діяльності Комісії, а тому ми змогли виокремити деякі праці, що висвітлювали спосіб організації та реалізації влади в Українській козацькій державі. Серед монографічних розвідок, що висвітлювали проблематику народовладдя, були: “Центральні установи України-Гетьманщини”, перша частина якої присвячувалася Генеральній Раді, а друга – Раді Генеральної старшини авторства Л. Окиншевича [37, с. 253–425]. Ключовою тезою цієї розвідки було те, що вищим законодавчим органом Гетьманщини виступала Генеральна Рада, на зміну якій згодом прийшла Рада Генеральної старшини; “Конституція Пилипа Орлика” авторства М. Василенка [38, с. 153–171]. У цій праці простежується ідея республіканської форми правління з можливістю громади через Раду приймати найважливіші рішення державного життя. У дослідженні М. Слабченка “Малоруський полк в административном отношении” [39] ключовою стала теза, що управління в полку здійснюється полковою старшиною, яка затверджувалася спочатку Генеральною Радою, а пізніше Радою Генеральної старшини. Це свідчило про можливість народу впливати на формування влади адміністративно-територіальних одиниць. Таким чином, джерелознавчі розвідки Комісії з вивчення історії західноруського і українського права стали вагомим внеском у дослідження історичних процесів реалізації народовладдя в Українській козацькій державі.

Стосовно документальних джерел з вивчення та аналізу проблем, то серед них слід виділити правові акти вищих представницьких органів державної влади, які функціонували в той чи інший період на території України, та офіційні матеріали про їхню діяльність.

Чільне місце серед документальних джерел, посідають хроніки та літописи як із стародруків, так і з їх перевидань [40–42]. Літописні джерела – Лаврентівський, Никифорівський, Іпат’євський, Псковський і Новгородський Галицько-Волинський літописи та ін. – у контексті проблематики дослідження дозволяють по-новому висвітлити й осмислити витoki народовладдя і станovo-представницьких органів Київської Русі та Литовсько-Руської держави.

Відомості про представницьке народовладдя Великого князівства Литовського містяться в Литовських статутах, грамотах князів, ухвалах і ординаціях сеймів, королівських універсалах та листах. За допомогою зазначених правових актів можна проаналізувати організацію роботи, склад та компетенцію сеймів і повітових сеймиків.

Ці джерела можна використовувати зі стародруків, серед яких: Литовські статuti [43–44], Литовська Метрика [45], відомчі акти адміністрації Великого князівства литовського та Речі Посполитої, які видані у XIX – на початку XX ст. Комісією для розбору давніх актів при Київському, Подільському генерал-губернаторові – Архів Південно-Західної Росії (рос. – АЮЗР) [46–47], збірників актових і наративних джерел [48–50]. Цікавим джерелом є “Дневник Люблинського сейма 1569 года” [51]. Цей щоденник містить хронологічну послідовність сеймових нарад і королівських засідань, Сенату, послів в питаннях щодо укладення унії.

Діяльність Генеральної козацької ради та Ради Генеральної козацької старшини у XVII – XVIII ст. головним чином відображена у правотворчій діяльності гетьманських урядів та гетьманів – універсали, договірні статті, угоди. Їх опубліковано у XIX ст. в “Источниках Малороссийской истории” Д. Бантиша-Каменського [52], у Пам’ятниках, виданих Київською комісією для дослідження давніх актів [48], та ін. Вагома частка актових і наративних матеріалів припадає на добу Гетьманщини. Тут можна виділити такі: “Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657” І. Крип’якевича [53], “Документи Богдана Хмельницького” І. Бутича [54], збірники матеріалів і документів з історії Переяславської Ради 1654 р. та українсько-російських взаємин [55–56], Збірник документів “Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.” [57].

Також слід звернути увагу на різноманітні нормативно-правові джерела доби австро-угорських Рейхсрату і Рейхстагу, Державної думи Російської імперії, які визначали порядок їх формування, організацію роботи, правовий статус тощо. Вивчивши їх, ми можемо проаналізувати та оцінити досвід українського представницького народовладдя [58–60].

Значну увагу в історії приділено організації, нормотворчості та становленню українського парламенту періоду національно-визвольної революції 1917–1920 рр. – Української Центральної Ради. Видання двотомника її матеріалів і документів, серед яких особливу увагу зосереджено на правових актах та протоколах засідань, дають нам можливість ретельно проаналізувати всі аспекти діяльності Української Центральної Ради [61]. Крім того, слід виділити конституційні та інші правові акти Української Народної Республіки, Директорії, Гетьманату, які друкувалися у 1917–1920 рр., “Вісті з Української Центральної Ради”, “Державний вісник”, “Вісник державних законів для всіх земель УНР” [62–64].

Неможливо при дослідженні концепту народовладдя обійтися без звернення до архівних джерел, насамперед без вивчення історії становлення та особливостей діяльності представницьких органів влади в Українській Народній Республіці [65]. Попри те, що більшість правових актів, матеріалів та документів Української Центральної Ради опубліковані, чимало архівних документів про її функціонування досі залишаються невідомими широкому загалу.

У Центральному Державному архіві вищих органів влади і управління України знаходяться архівні матеріали фонду Української Центральної Ради (ф. 1115). Своєрідність зазначених архівних матеріалів полягає в тому, що тут зосереджена велика кількість протоколів, витягів з протоколів і постанов Президії тощо.

Проведений автором детальний поглиблений аналіз та систематизація джерел дають нам підстави стверджувати про необхідність дослідження концепту народовладдя не лише на підставі історико-правових праць українських правників, а й документальних джерел, котрі як першоджерела становлять особливу історичну цінність.

Отже, дослідження масиву історико-правових праць XIX – поч. XX ст. та документальних матеріалів переконує в тому, що він є достатньо репрезентативним і насиченим як для періоду становлення та розвитку історико-правової науки. Діяльність істориків, правників, громадсько-політичних та державних діячів XIX – початку XX ст. забезпечила як тогочасну, так і сучасну юридичну науку можливістю надалі розвиватися та прогресувати, озброївши сучасний державотворчий процес неocenним досвідом для розбудови української держави із використанням українських традицій прямого та представницького народовладдя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Слабченко М.Е.* Д.П. Миллер, как историк украинского права / М.Е. Слабченко // Вестник Харьковского историко-филологического общества. – 1914. – Вып. 5. – С. 24–26.
2. *Симоненко Р.Г.* Кирило-Мефодіївське товариство / Р.Г. Симоненко // Енциклопедія історії України. – Т. 4. – К.: Наукова думка, 2007. – С. 297–298.
3. *Костомаров М.І.* Закон Божий (Книга буття українського народу) / М.І. Костомаров. – Київ: Либідь, 1991. – 40 с.
4. *Грушевський М.С.* З ідеології кирило-мефодіївців / М.С. Грушевський // Україна: Науковий трьохмісячник українознавства. – 1914. – Кн. 1. – С. 78–83.
5. *Оглоблин О.* Володимир Антонович та його історична школа / О. Оглоблин // Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995. – С. 201–218.
6. *Котенко А.* До питання про творення українського національного простору в журналі “Основа” / А. Котенко // Український історичний журнал. – 2012. – № 2 (503). – С. 42–57.
7. Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку // Український архів. – Т. IV. – К., 1931. – 287 с.
8. Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку // Український архів. – Т. I. – К., 1929. – 260 с.;
9. *Лазаревський А.М.* Павелъ Полуботокъ / А. М. Лазаревский // Русский архивъ. – Кн. I. – 1880. – С. 147–163.
10. *Лазаревський А.М.* Очерки изъ быта Малороссіи въ XVIII в. III. Сотники / А.М. Лазаревский // Русский архивъ. – Кн. I. – 1873. – С. 341–343.
11. *Каманин И.* Материалы городской общины / И. Каманин // Университетские известия. – К., 1892. – № 278. – С. 28–40.
12. *Багалей Д.И.* Майдебургское право в городах Левобережной Малороссии / Д.И. Багалей // Журнал Министерства народного просвещения. – 1892. – № 3. – С. 1–56.
13. *Луцицкаго И.* Труды А.Ф. Кистяковского в области истории и обычного права. / И. Луцицкаго // Оттискъ изъ журнала “Киевская старина”. – Киевъ 1895. – 24 с.
14. *Владимирский-Буданов М.Ф.* Очерки по истории Литовского государства / М.Ф. Владимирский-Буданов. – К., 1889. – 407 с.
15. *Леонтович Ф.И.* Веча, сеймы и сеймики в Великом княжестве Литовском / Ф.И. Леонтович // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1910. – № 3. – 51 с.
16. *Довнар-Запольский М.В.* Политический строй Древней Руси. Вече и князь / М.В. Довнар-Запольский. – М., 1906. – 65 с.
17. *Линниченко И.* Вече в Киевской области / И. Линниченко. – К.: Унив-ская типогр., 1881. – 65 с.
18. *Максимейко Н.А.* Лекции по истории Русского права / Н.А. Максимейко. – Харьков, 1906. – 255 с.
19. *Грушевський М.С.* Очерк истории украинского народа / М.С. Грушевский; сост. и ист.-биограф. очерк Ф.П. Шевченко, В.А. Смолия; прим. В.М. Рички, А.И. Гуржия. – К.: Либідь, 1990. – 400 с.
20. *Грушевський М.С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М.С. Грушевський; ред. кол. П.С. Сахань (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1991. – Т. 3. – 670 с.
21. *Лащенко Р.* Лекції по історії українського права / Р. Лащенко. – К.: Вид-во “Україна”, 1998. – 254 с.
22. *Дністрянский С.* Загальна наука права і політики / С. Дністрянский. – Прага, 1923. – 402 с.
23. *Чубатий М.* Огляд історії українського права: історія джерел та державного права / М. Чубатий. – Мюнхен-Київ: Ноосфера, 1994. – 224 с.
24. *Донцов Д.* Історія розвитку української державної ідеї / Д. Донцов. – К.: Товариство “Знання” України, 1991. – 148 с.;
25. Концепція політичної еліти В. Липинського як фактор національно-державної ідентичності України // Нова політика. – 1998. – № 2. – С. 44–48.
26. *Винниченко В.* Відродження нації / В. Винниченко. – К.: Політвидав України, 1990. – Ч. I. – 348 с.; Ч. II. – 328 с.; Ч. III. – 535 с.
27. *Петлюра С.* Статті, листи, документи / С. Петлюра; Центр. ком. вшанування пам’яті Симона Петлюри в Америці. – Нью-Йорк : Укр. вільна АН у США, 1956. – 480 с.;
28. *Левицький К.* Великий зрив (До історії української державності від березня до листопада 1918 р. На підставі споминів і документів) / К. Левицький. – Львів: “Червона калина”, 1931. – 150 с.
29. *Грушевський М.С.* Щоденники (1888–1894 рр.) / М.С. Грушевський; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; Центр. держ. істор. архів України. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства, 1997. – 261 с.
30. Листування Михайла Грушевського / Упор. Г. Бурлака. – К.; Нью-Йорк і Париж; Львів; Торонто; Укр. іст. т-во, 1997. – 399 с.
31. *Грушевський М.* Спомини / М. Грушевський. – Київ. – 1989. – № 8–11.
32. *Скоропадський П.* Спомини / П. Скоропадський; передм. Г.В. Папакіна. – К.: Україна, 1992. – 112 с.
33. *Дорошенко Д.* Мої спомини про давнє-минуле (1901–1914 рр.) / Д. Дорошенко. – Вінніпег, 1949. – 218 с.
34. *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920): В 4-х ч. Галицька Руїна – Доба Центральної Ради – Доба Гетьманщини – Доба Директорії / Д. Дорошенко. – 2-е вид. – Мюнхен: Укр.вид, 1969. – 542 с.

35. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1921 / П. Христюк. – Т. I–III (Б.в; Б.м.). – 1921.
36. Завідомлення про діяльність Української Академії наук у Києві до 1 січня 1920 р. / Авт. текст Л. Окиншевича. – К. : Друкарня УАН, 1920. – LXXX с.
37. Окиншевич Л.О. Центральні установи України-Гетьманщини / Л.О. Окиншевич // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – Вип. 8. – К. : Друкарня УАН, 1930. – 472 с.
38. Василенко Н.П. Конституція Пилипа Орлика / Н.П. Василенко // Учёные записки Института истории Российской Ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук. – Т. 3. – М., 1929. – 380 с.
39. Слабченко М.Е. Малорусский полк в административном отношении: Историко-юридический очерк / М.Е. Слабченко // Записки Императорского Новороссийского университета историко-филологического факультета. – Вип. 1. – Одесса : Техник, 1909. – 436 с.
40. Повесть временных лет. По Лаврентьевской летописи 1377 г. / Подготовка текста, перевод, статьи и комм. Д. С. Лихачева; под ред. В.П. Андриановой-Перетц. – Изд. 2-е, испр. и доп.-СПб.: “Наука”, 1999. – 668 с.
41. Полное собрание русских летописей. – Т. IV: Новгородские и Псковские летописи. – (IV / V) Новгородская четвертая летопись. – СПб., 1848. – 360 с.
42. Галицько-Волинський літопис // Галицько-Волинська держава XII–XIV ст.: Збірник наук. праць: У 2 кн. / Упор. О. С. Кучерук. Кн. 1. – Львів: Світ, 2002. – 128 с.
43. Статут Великого княжества Литовського 1529 года. – Минск: Изд-во АН БССР, 1960. – 253 с.
44. Статут Великого княжества Литовського 1566 года. Издание императорского Московского общества истории и древностей Российских (Б.и., г.в.). – 240 с.
45. Литовская Метрика. Отделы первый–второй. – Ч. III. Книги публичных дел. Т. 1. – Юрьев, 1914. – 896 с.
46. Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. II. Т. 1. Постановления дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России. – К.: 1859. – 530 с.
47. Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. VIII. Т. 1. Материалы для истории местного управления в связи с историей сословной организации. Акты Барского староства XVI–XVIII вв. – К.: 1910. – 806 с.
48. Памятники, изданные временной комиссией для разбора древних актов. – Изд. 2-е. – Т. 4. – К.: Изд-во Киев. ун-та, 1898. – 452 с.
49. Документы, объясняющие историю Западно-Русского края. – СПб., 1865. – 568 с.
50. Грамоты великих князей Литовских с 1390 по 1569 год. – К., 1868. – 163 с. (с прил.).
51. Дневник Люблинского сейма 1569 г.(Б.м. і р.в.). – 786 с.
52. Источники Малороссийской истории, собранные Д. Бантыш-Каменским и изданы О. Бодянским. – Ч. I. 1649–1687. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1858. – 339 с.
53. Універсали Богдана Хмельницького. 1648–1657: Матеріали до історії української дипломатії / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич; Ред. кол. В. Смолій та ін. – К. : Альтернативи, 1998. – 381 с.
54. Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / Ін-т сусп. наук АН УРСР; упор. І. Крип'якевич та І. Бутич. – К.: Вид-во АН УРСР 1961. – 739 с.
55. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: В 3-х т. – М. : Акад. наук СССР, 1953.
56. З-під булави – під корону: друга половина XVIII ст. / Упор. і автор передм. О. К. Струкевич; ред. кол. В.А. Смолій та ін. – К.: Україна, 2002. – 384 с.
57. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Збірник документів / АН України. Ін-т української археографії; упор., автор. передм. та комент. В. Й. Горобець; відп. ред. Л. А. Дубровіна. – К.: Наукова думка, 1993. – 392 с.
58. Современные конституции: Сборник действующих конституций. –Т. 1, Конституционные монархи / Пер. под ред. и вступ. очерками В. М. Гессена и Б. Э. Нольде. – СПб., 1905. – 596 с.
59. Российское законодательство X–XX веков: В 9 т. / Под общ. ред. О. И. Чистякова. – М. : Юр. лит-ра, 1984. – Т. 1. Законодательство Древней Руси. – 430 с.
60. Государственная дума. Законы 6 августа. Высочайший Манифест. Указ Правительствующему Сенату. Учреждение Государственной Думы. Положение о выборах в Государственную Думу. – Изд. неофиц. – СПб., 1905. – 43 с.
61. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2 т. / Нац. АН України, Ін-т історії України, Центр. держ. архів вищих органів влади і упр. України. – Т. I. 4 березня–9 грудня 1917 р. – К.: Наук. думка, 1996. – 588 с.; Т. II. 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – К.: Наук. думка, 1997. – 422 с.
62. Законодательные акты Украинской Державы 1918 года. – Вип. I–VIII. Апрель–сентябрь. – Одесса, (Б.в.), 1918
63. Вісті з Української Центральної Ради. 1917–1918 рр.
64. Вісник державних законів для всіх земель УНР. 1919. – Вип. 1–8.
65. Центральний Державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 1115, оп. 1, од.зб. 6.

Отримано 01.03.2013